

АЛБАНСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ У ОЧИМА АЛБАНАЦА И СРБА

Апстракт: Рад анализира вишеслојност шиптарског идентитета – форме које су постојале пре појаве националне идеје (племе, вера, регион), а које су наставиле да буду главни облици идентитета и после стварања независне албанске државе. Испитују се разлози који су довели до настанка заједничког идентитета, као и покушаји српских интелектуалаца да тај идентитет порекну.

Кључне речи: Илири, Албанци, идентитет, религија, национална свест, племена

Овај рад ће се поред националног идентитета бавити и другим (регионалним, племенским, верским) облицима идентитета код Албанаца.¹ Ово је нужно стога што националном идентитету по правилу претходе облици идентитета наведени у загради. У случају Арбанаса та нужност је посебно присутна због међусобних разлика међу Албанцима које су много веће и бројније него код припадника већине других народа.² Поред тога, разлике које су раздвајале Шиптаре у преднационално доба још увек постоје и делују. Може се чак рећи да је национални идентитет конструкт, за разлику од других горенаведених идентитета, који су много конкретнији и испуњени правим животним садржајима. Тим етнокултурним маркерима су националисти у 19. веку приписивали ново значење, увећавајући или умањујући њихов значај, комбинујући их у изградњи заједничког, националног, идентитета.³ Албанци, односно њихови националисти, у том погледу нису ништа другачији од других. Разлика је само у тежини задатка који су арбанашки национални активисти морали да савладају да би од вишеструких и вишеслојних идентитета изградили заједнички, национални. Такви вишеслојни идентитети су делове албанског народа везивали за припаднике других народа са којима су делили исту веру, регионалну, а неретко и племенску припадност,

¹ У раду ће, да би се избегло претерано понављање, као синоними наизменично бити коришћени називи Албанци, Шиптари и Арбанаси – сви вредносно неутрално.

² Иако међу Србима такође постоје приличне регионалне разлике које се испољавају у дијалекту, ношњи, обичајима, музици, кухињи итд., Србе повезује припадност истој вери или бар истој верској традицији. То важи и за Хрвате.

³ Bashkim Iseni, *La question nationale en Europe du Sud-est. Genèse, émergence et développement de l'identité nationale albanaise au Kosovo et en Macédoine*, (Bern etc: Peter Lang, 2008), 3.

што је у оквиру вишенационалне османске државе отежавало усвајање националне идентификације као главне. Као и код многих других, конфликтни односи са другим народима су допринели бржем националном сазревању, али је живот у оквиру мултинационалне империје донекле амортизовао те сукобе стављајући их у шири контекст – који је опет кочио национално освешћивање. Истовремено, и притисци од стране империјалне власти су битно утицали на идентификационе процесе. То је цео развој додатно усложњавало, дајући изградњи албанског националног идентитета врло посебан карактер.

Еволуција идеје о древности и аутохтоности албанског народа

Насупрот увреженом веровању, арбанашки национализам у суштини није много каснио за национализмима других народа: први шиптарски национални будитељи су се појавили⁴ у време када је Вук Караџић сакупио српске народне умотворине, Његош писао своје националне епове, у доба када је илирски покрет у Хрватској покушавао да положи темеље јужнословенске нације,⁵ када су немачки романтичари радили на уједињењу немачких земаља,⁶ а мађарско либерално племство уводило мађарски језик као службени и оснивало мађарске националне институције.⁷ Међутим, оно што је арбанашки национализам разликовало од других је то што је он заиста са приличним закашњењем постао масовна појава.⁸ Због горенаведених отежавајућих околности, али и опште друштвене, економске и културне заосталости, разумљиво је да су старији, предмодерни облици идентитета код Арбанаса дуже опстали као доминантни него код других народа.

⁴ Марко Боцарис (Marco Botsaris/Boçari) већ је 1809. на Крфу објавио албанско-грчки речник. [Natali Klejer, *O poreklu albanskog nacionalizma. Rađanje većinski muslimanske nacije u Evropi* (Novi Sad: Akademaska knjiga, 2022), 134] И један од првих шиптарских националних препородитеља Наум Већиларџи (Veçilharxhi) (1797 – с. 1850) своја је дела објавио током првих деценија XIX века. [*Histoire d'Albanie des origines à nos jours*, ur. Stefanaq Pollo, Arben Puto, (Roanne: Horvath, 1974), 128–131.] У то доба спадају и први радови Арбанаса из дијаспоре као што су Ђироламо де Рада (Girolamo de Rada, 1814–1903) и Ањело Маши (Agnelo Masci, 1758–1821). [Stavro Skendi, *Albanian National Awakening, 1878–1912* (Princeton: Princeton University Press, 1967), 116–117; Artan Puto, „The Idea of Nation during the Albanian National Movement (1878–1912)“ (Докторска дисертација, European University Institute, Department of History and Civilization, Florence, 2010), 60, 67]

⁵ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, I (Београд: Просвета, 1989), 345–484.

⁶ У немачком случају је дошло до испреплетаности политичких догађаја и стања, друштвених тежњи младог грађанства (ратови са Француском, исцепканост немачких земаља, реакционарне владе) са националним тежњама у култури. (Уп. Hagen Šulce, *Pregled nemačke istorije* [Београд: Narodna knjiga, 2001], 64–73; Zoran Konstantinović et al., *Nemačka književnost*, II (Београд, Сарајево: Svjetlost, Nolit, 1987), 90–116]

⁷ *Die Geschichte Ungarns von den Anfängen bis zur Gegenwart*, ur. Péter Hanák, (Budapest: Corvina, 1991), 103–119.

⁸ N. Klejer, *O poreklu*, 552–553.

Овај прелазак од национализма елита до широког усвајања националног идентитета од стране народних маса је трајао дуже него у случају других народа, упркос томе што је албански национализам већ у последњој трећини 18. века добио своју основну поставку, коју је до данас очувао као окосницу националног идентитета. Ради се о идеји о древности и аутохтоности албанског народа и континуитету на територијама које он данас настањује. Њу је први лансирао шведски научник Јохан Тунман (Johann Thunmann) у свом делу *О историји и језику Арбанаса и Влаха*, изашлом у Лајпцигу 1774.⁹ Он се међу првима заинтересовао за те у Европи тада слабо познате народе, изневши тезу да су Албанци потомци древних Илира, а Власи (Аромуни, Цинцари) Трачана. До оваквог закључка је дошао на основу чињенице да су Илири једини народ пре Шиптара за који историја зна на простору на коме живе Арбанаси. Уз тврдњу о аутохтоности, Тунман им је подарио и тезу да су они један од најстаријих народа у Европи. Варијанте ове идеје су развили дански географ и публициста Конрад Малте-Брун (Conrad Malthe-Brun, 175-1826) и аустријски конзул у Јањини 1847–1850. и хоби-етнограф Јохан Георг фон Хан (Johann Georg von Hahn).¹⁰ Они су Тунманову тезу прерадили приписавши Шиптарима порекло од митског народа Пелазга. Хан је штавише, замутио питање албанских предака изједначивши легендарне Пелазге са историјски боље документованим Илирима и тврдећи да су древни Епирци и Македонци били Илири тј. Пелазги.¹¹ Због своје нејасности овако формулисана теза о пореклу Арбанаса се лако уклопила у до данас у Албанији преовлађујућу тезу о илирском пореклу.¹² Током прве две трећине 19. века питање порекла Шиптара и њиховог језика је због развоја лингвистике и других наука привлачило пажњу бројних истраживача и путописаца,¹³ а о њему су расправљали и итало-албански научници и активисти са југа Италије.¹⁴ Неки од њихових закључака данас делују наивно¹⁵ и

⁹ Johann Thunmann, *Über die Geschichte und Sprache der Albaner und der Wlachen*, (Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1976) (оригинално издање Leipzig, 1774). Одговарајуће делове ове књиге смо користили у енглеском преводу Роберта Елсиа (Johann Thunmann, *On the History and Language of the Albanians and Vlachs*) који је доступан на интернету (www.albanianhistory.net/1774_Thunmann/index.html, приступљено 2. XI 2023).

¹⁰ N. Klejer, *О пореклу*, 135–136.

¹¹ Johann Georg von Hahn, *Albanesische Studien*, I–III (Jena: Verlag von Friedrich Mauke, 1854), I/10–11, 64, 213–220. Хан је поистоветио Илире и Пелазге, односно, Илире је сматрао за Пелазге у ширем смислу.

¹² N. Klejer, *О пореклу*, 137.

¹³ S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, 113–114; A. Puto, „The Idea”, 58. Преглед мишљења старијих немачких научника (чији допринос разматрању овог питања је био највећи) у: Ali Dhrimo, „Der Beitrag deutscher Forscher auf dem Gebiet des Albanischen“, *Albanien in Vergangenheit und Gegenwart*, ур. Klaus-Detlev Grothusen, (München: Südosteuropa-Gesellschaft, 1991), 160–167.

¹⁴ N. Klejer, *О пореклу*, 137–146.

¹⁵ Ово посебно важи за дилетантска лингвистичка објашњења порекла неких речи. (Noel Malcolm, „Myths of Albanian National Identity. Some Key Elements as Expressed in the Works

одавно су одбачени у науци, док неки (због слабе изворне основе, методолошких разлика и – *last but not least* – политичких тенденција) још увек подстичу расправе и спорове.¹⁶

И док је теорија о илирском, пелашком или неком другом древном пореклу¹⁷ за иностране научнике постала изазовна из научних разлога, код шиптарских интелектуалаца – „препородитеља” – она је због својих очигледних погодности усвојена на самом почетку националног покрета поставши темељни мит албанског национализма. Она је омогућавала да се једним ударцем убије неколико мува: представљањем Арбанаса као потомака Илира (или Пелазга¹⁸) истицало се право првенства у односу на народе који су наводно касније дошли на територије насељене Албанцима; у том контексту, заступана је теза да су Шиптари настали баш тамо где сада живе; у односу на суседне народе (Грке, Србе, Бугаре, Турке), који су током историје створили државе,¹⁹ истицана је древност Шиптара (некада допуњена тезом да су од њих потекли неки суседни народи (као што су антички Македонци); ово последње је омогућавало да се присвоје великани потекли из тих народа, као и њихове државне и културне творевине;²⁰ тврдило се да су древни Илири наводно насељавали огроман простор од северне Италије на северозападу, до јужног Епира на југу, односно до Велике Мораве на истоку и Саве на северу, што је указивало на „историјску неправду” јер су дошљачки народи Арбанасе наводно потиснули на релативно малу територију коју су насељавали у 19. веку (што је имплицитно оспоравало релативно

of Albanian Writers in America in the Early Twentieth Century“, *Albanian Identities. Myth and History*, ур. Stephanie Schwandner-Sievers, Bernd J. Fischer, (Indianapolis: Indiana University Press, 2002), 77–78).

¹⁶ Дobar преглед готово до наших дана у: Kurt Gostentschnigg, „Die Frage der albanischen Ethnogenese. Ein historischer Abriss ihrer Diskussion bis zum Ende des 20. Jahrhunderts“, *Grazer linguistische Studien*, 66, (2006), 39–60. Упркос својој много слабијој утемељености, ни теза о пелашком пореклу до данас није потпуно елиминисана. [Уп. Oliver Jens Schmitt, *Die Albaner. Eine Geschichte zwischen Orient und Okzident*, (München: Verlag C. H. Beck, 2012), 36–42]

¹⁷ Постојала је и данас потпуно одбачена теорија о томе да су преци Албанца дошли са Кавказа. Она се може још понекад наћи у квазинаучним делима. [Уп. Јован И. Деретић, *Срби и Арбанаси* (Београд: Ганеша клуб, 2013), 24–25; Aleksandar Dardanski, *19th Century Patchwork Languages. Romance Bastard Language – “Sqip/Albanian”*, (s.l. 2018), 14–19]

¹⁸ Везивање за Пелазге је имало ту ману што је грчким пропагандистима омогућавала да сеју пометњу (посебно међу православним Албанцима на југу) тобожњим заједничким пелашким пореклом Шиптара и Хелена (Уп. S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, 154).

¹⁹ Jonilda Rrapaj, Klevis Kolasi, „The Curious Case of Albanian Nationalism: the Crooked Line from a Scattered Array of Clans to a Nation-State“, *The Turkish Yearbook of International Relations* 44, (2013), 212.

²⁰ Екрем бегу Вљори је почетком 20. века његов земљак и функционер, иначе брутално реалистични Махмуд Макир Ефенди, сасвим озбиљно говорио о томе како су Албанци пре 2000 година владали над пола света, да би током векова због међусобних свађа спали на свега 1,5 милиона људи. (Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen, I-II (1885 bis 1912)*, (München: R. Oldenbourg, 1968), I/124)

недавну и историјски боље документовану територијалну експанзију).²¹ Ове тезе ће бити уграђене у саме темеље шиптарског националног идентитета.

Елите (културне и политичке вође) због своје ласкавости и употребљивости веома брзо су их усвојиле.²² Представници Призренске лиге, Мехмед бег и Али бег Вриони, који су за њен рачун обилазили престонице европских сила (Берлин, Париз, Беч) као подршку арбанашким захтевима износили су да су Шиптари наводно били на Балкану пре Грка (који су захтевали територије у Епиру насељене Албанцима.)²³ Ту тезу су други арбанашки прваци даље развили у склопу борбе за територије насељене Албанцима које је Османско царство после Велике источне кризе 1875–1878. требало да уступи суседним државама.²⁴ Пашко Васа (Pashko Vasa, 1825–1892), католички интелектуалац европског искуства,²⁵ објавио је 1879. године у Паризу делце *Истина о Албанији и Албанцима*, у коме је на основу старогрчких митова развио тезу да Шиптари потичу од Пелазга, које су, наводно, хеленска племена истерала

²¹ Утилитарност аутохтонистичке тезе је дотерана до крајности теоријама да су Албанци настали у Дарданији, која је обухватала Косово, Метохију и западну Македонију, дакле баш територије које су остале изван арбанашке државе. (Уп. В. Iseni, *La question*, 23) Хамит Кокалари је у време када је велики део Косова и Метохије припојен фашистичкој „Великој Албанији” ту тврдњу чак ставио у наслов своје књиге (која се иначе мало бави етногенезом). [В. Hamit Kokalari, *Kosova. The Cradle of Albanians*, (London: The Anglo-Albanian League, 1998), 4. (Оригинал на француском је изашао 1943)]

²² Никако не треба заборавити да је за коришћење ових теза испрва био заинтересован само мали део припадника водећих албанских слојева. Велика већина осталих је наставила да положај своје етничке или конфесионалне заједнице и сопствени положај унутар ње, посматра у традиционалном контексту Османског царства и ужих средина и заједница којима су припадали. Ту је од пресудног значаја био наслеђени друштвени или стечени положај у државној хијерархији, углед породице и величина њеног поседа, функција у племену или роду (барјактари), свештеничко звање итд., а не наводна старина сопственог народа.

²³ George W. Gawrych, *The Crescent and the Eagle. Ottoman Rule, Islam and the Albanians 1874–1913*, (London, New York: I.B. Taurus, 2006), 57.

²⁴ Она је била „дискурзивни бег“ од Османлија и њиховог трулог царства, путем преображаја древних Илира у модерну европску нацију. [Душан Фундић, *Аустроугарска и настанак Албаније (1896–1914)*, (Београд: Балканолошки институт, Clío, 2021), 42]

²⁵ Васа је рођен у Скадру, где је похађао једну страну школу. Постао је 1842. преводилац у британском конзулату у родном граду, а шест година касније је учествовао у револуцији у Венецији. После њеног слома одлази у Цариград, где ступа у државну службу у којој ће остати до смрти. Током 1870-их у Истанбулу је са још неколицином шиптарских интелектуалаца (Сами Фрашери, Јани Врето, Хасан Тахсини) радио на оснивању родољубивих удружења. У доба Берлинског конгреса 1878. основали су Централни комитет за одбрану права албанског народа који је формулисао захтев о уједињењу Шиптара у оквиру једног аутономног вилајета. Васа је био типичан представник прве генерације „препородитеља”, која је била утемељена у источној и западној култури, везана како за сопствену нацију, тако и за Османско царство, у чијем склопу је видела будућност Албаније. (А. Puto, „The Idea”, 87–103)

из Грчке. По њему, Пелазги су основали древну Македонију.²⁶ Њихов језик, који су Арбанаси наследили, наводно је био најстарији у Европи, а они су најстарији народ на Старом континенту.²⁷ Арбанашко порекло од Пелазга је прихватио и Исмаил Кемал бег Вљора,²⁸ који је 1912. прогласио независност Албаније. Он је завршио грчку гимназију у Јањини и целог живота био склон одређеној гркофилији, али је сматрао да су Пелазги били старији од Хелена и да је грчка цивилизација настала од пелашке.²⁹ Пелашку и илирску тезу је спојио свакако највећи албански интелектуалац 19. века, Шемседин (Сами) Фрашери³⁰ (Shamseddin Sami Frashëri, 1850–1904) у свом делу *Шта је Албанија била, шта јесте, шта ће бити?* из 1899. године. У књизи је на самом почетку храбро устврдио да су Албанци најстарији народ у Европи и да су чак донели цивилизацију на Стари континент!³¹ У његовом виђењу које личи на „лудило величине” (*Grossenwahn*), Пелазги су насељавали цело Балканско полуострво, подунавске земље, Малу Азију и Италију; од њих су потекли и Етрурци и Латини, а Илири, Трачани, Фригијци и Македонци су представљали пелашка племена. Са њима се наводно помешао и малени хеленски народ који је касније населио Грчку, док су каснији словенски и бугарски досељеници делом потиснули, а делом асимиловали древне Македонце.³² У складу с овим, албански језик је настао од пелашког и тиме је спадао међу најстарије језике у Европи, док су многи старовековни великани као што су Аристотел и бројни римски цареви у ствари били Албанци!³³ Иако је данас лако смејати се оваквим неисторичним тврдњама, њих треба видети у оновременом

²⁶ Wassa Effendi, *La verité sur l'Albanie et les Albanais. Étude historique et critique*, (Paris: Société anonyme de publication périodiques, 1879), 7–11.

²⁷ W. Effendi, *La verité*, 30, 49, 60, 67. В. и: А. Пuto, „The Idea”, 106–109.

²⁸ Исмаил бег Ђемаљи Вљора (1844–1919), из једне од водећих албанских породица, до одласка у добровољно изгнанство 1900. био је високи државни чиновник и управник више вилајета. Био је склон умереним реформама, а у земљу се вратио тек после Младотурске револуције. У иностранству се повезао са албанским националистима. У новом парламенту је био вођа опозиционе Ахрар партије. (А. Пuto, „The Idea“, 188–203)

²⁹ Ismail Kemal Bey, *Memoirs of Ismail Kemal Bey*, prir. Sommerville Story (London: Constable and Company Ltd, 1920), 25, 355. Сматрао је да су Албанци најстарији народ у Европи. (Исто, 373)

³⁰ Сами Фрашери је био млађи брат једног од главних вођа Призренске лиге Абдула Фрашерија (Abdul Frashëri, 1839–1892) и патриотског песника Наима Фрашерија (1846–1900). Највећи део живота је провео у Цариграду као државни чиновник и културни стваралац са огромним заслугама како за турску, тако и албанску културу. Као такав, имао је изразито двојни национално-културни идентитет, иако је са одмицањем времена његова албанска компонента јачала на рачун турске (што је било подстакнуто слабљењем Царства и незадовољавајућом политиком према Шиптарима.) (А. Пuto, „The Idea”, 137–165)

³¹ Sami Bey Frasherri, *Was war Albanien, was ist es, was wird es werden?*, (Wien: Hölder, 1913), 2 (доступно на: www.spinnet.eu); уп. и А. Пuto, „The Idea”, 167–168.

³² S. B. Frasherri, *Was war Albanien*, 3–6.

³³ S. B. Frasherri, *Was war Albanien*, 17–18, 23–24.

историјском контексту када се мали, неуки, сиромашни албански народ бо-рио за признање и афирмацију међу бројнијим народима са дужим и јачим културним и државним традицијама. Истовремено, због нивоа на коме су се у то доба налазиле лингвистика, историографија и етнологија (из којих су тезе о древности Шиптара и преузете!), овакве идеје савременицима нису деловале тако апсурдно као данас.³⁴ Већ крајем 19. века теза о илирско-пелашком пореклу је почела да се пропагира и у књигама за народ.³⁵

Убеђење о сопственој древности је нашло место и у позиву великим силама да признају новопроглашену албанску државу 1912. године,³⁶ као и у декларацији скупштине у Љушњу (Lushnjë) од 21. јануара 1920, која је захтевала одлазак италијанских трупа које су у то време још контролисале део албанске територије.³⁷ То показује да је до првих деценија 20. века теза о арбанашкој древности ухватила чврстог корена међу албанским политичким и културним вођама. Током међуратног раздобља теза о пелашко-илирском пореклу је постала неизоставни део албанске пропаганде. Константин Чекрези у својој пропагандној књизи (првој о Шиптарима на енглеском) признаје да је порекло Арбанаса још спорно, али онда наставља: „Какогод било, генерално се признаје да су садашњи Албанци најстарији народ у југоисточној Европи.”³⁸ Тиме је (спорна) теза постала догма.³⁹

У Албанији је тек је комунистички режим после Другог светског рата почео да изграђује научну инфраструктуру и да систематски шкољује научнике. Један од главних задатака албанонологије под покровитељством Енвер Хоџиног режима је постало бављење настанком албанског народа на „древној етничкој основи”.⁴⁰ Помоћу етнологије, историографије, археологије и лингвистике је пошто-пото доказиван наводни директни и непрекинути континуитет од Илира до модерних Албанаца, а тврдње о том континуитету су понављане *ad*

³⁴ Сами Фрашери је ове идеје унео и у прву турску енциклопедију, чији је аутор био, као и у годишњак Косовског вилајета за 1896. (G. W. Gawrych, *The Crescent*, 96, 115) Њих је популарисао и Фаик Коница (F. Konitza, 1876–1942), добро образовани пропагандиста који је живео и објављивао на Западу. (A. Puto, „The Idea”, 280)

³⁵ Римокатолички свештеник Ндоц Никај је 1902. у Бриселу објавио *Историју Албаније* у којој је заступао тезу о илирско-пелашком пореклу. И по њему Филип II и Александар Велики су били шиптарски јунаци, претече Скендербега. (Д. Фундић, *Аустроугарска*, 161–162)

³⁶ I. Kemal Bey, *The Memoirs*, 373.

³⁷ Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen*, II (1912 bis 1925), (München: R. Oldenbourg, 1973), II/122.

³⁸ Constantine A. Chekrezi, *Albania. Past and Present* (New York: Macmillan, 1919), 3, 7. По њему, Илири су били Пелазги у „ширем смислу”. (Исто, 4)

³⁹ Уп. и В. Н. Kokalari, *Kosova*, 4.

⁴⁰ Frano Prendi, „La continuité ethno-culturelle illyro-albanaise et la formation du peuple albanais”, *Albanien in Vergangenheit und Gegenwart*, ur. Klaus-Detlev Grothusen, München: Südo-steuropa-Gesellschaft, 1991), 11.

nauseam у свим приликама.⁴¹ Без обзира на идеолошке разлике, ту основну тезу су подржавали и политички емигранти⁴² – будући да се она, као што смо показали, већ давно укоренила у шиптарским интелектуалним круговима.⁴³ Пропаст комунистичке диктатуре није донела промене у историографији, посебно не по овом суштинском идентитетском питању. Стари кадрови су остали аутистични за резултате иностраних научника⁴⁴ и наставили су да дају тон до друге деценије 21. века, уз тек понеки критички глас. Развој интернета је омогућио да ненаучно виђење порекла Арбанаса допре до најудаљенијих делова света у коме живи албанска дијаспора.⁴⁵

⁴¹ Уп. нпр. F. Prendi, „La continuité“, 11–17; *Histoire*, ур. Polo, A. Puto, 31–40; Kristo Frasheri, *The History of Albania. A Brief Survey*, (Tirana: s.n., 1964), 10–40; Aleks Buda, „About some Questions of the History of the Formation of the Albanian People and their Language and Culture“, *The Albanians and their Territories*, (Tirana: 8 nëntori, 1985), 12, 21 (5–32).

⁴² Уп. нпр. прву историју Албанаца на енглеском од Т. Заваљанија из 1963. (Тажар Zavalani, *History of Albania*, (London: I.B. Taurus, 2015), 13–22] И Заваљани многе римске царе, као и Јустинијана једноставно убраја у Илире, односно Албанце. (Исто, 30–38)

⁴³ Истини за вољу, треба рећи да се комунистичке власти нису одмах одлучиле за националистички курс. До тога је дошло тек педесетих година, када је Енвер Хоџа пресекао научничке дискусије о пореклу Албанаца, декретирајући да су они потомци Илира, не негирајући, међутим, њихове пелашке корене. (Fatos Lubonja, „Between the Glory of a virtual World and the Misery of a real World“, *Albanian Identities. Myth and History*, ур. Stephanie Schwandner-Sievers, Bernd J. Fischer, [Indianapolis: Indiana University Press, 2002], 96 (91–103).] Разлог за првобитно потискивање национализма су били односи са Југославијом 1944–1948. После раскида са великим суседом није више било разлога за некоришћење најједноставнијег идеолошког оруђа за придобијање народа. (Уп. J. Rrapaj, K. Kolasi, „The Curious Case“, 219)

⁴⁴ Изван Албаније лингвисти, археолози, историчари и етнологи су дошли до сазнања која добрим делом дезавуишу тезу о илирско/пелашко-арбанашком континуитету. Не само што је територија коју су насељавала илирска племена сведена на ону коју су им приписали антички писци, него је и у приличној мери оспорено да се етногенеза Шиптара одвијала на територији коју данас Албанци насељавају. Такође, утврђено је да нема доказа да су Арбанаси директни потомци Илира, не само због велике празнине у историјским изворима која дели последњи спомен Илира од првог спомена Шиптара. [Joachim Matzinger, „Die Albaner als Nachkommen der Illyrer aus der Sicht der historischen Sprachwissenschaft“, *Albanische Geschichte. Stand und Perspektiven der Forschung*, ур. Jens Oliver Schmitt, Eva Anne Franz, München (R. Oldenbourg Verlag) (2009), 13–36; Andreas Lippert, Joachim Matzinger, *Die Illyrer. Kultur und Sprache eines alteuropäischen Volkes*, (Stuttgart: W. Kohlhammer, 2022), 8–13, 21–26, 71, 115–118, 123–124, 163–167, 184–186; Milutin Garašanin, „Formation et origines des Illyriens“, *Илири и Албанци*, ур. Милутин Гарашанин, (Београд: САНУ, 1988), 81–90, 112–113, 142–144 (81–144); O. J. Schmitt, *Die Albaner*, 41–48]

⁴⁵ Jens Oliver Schmitt, „Vorwort“, *Albanische Geschichte. Stand und Perspektiven der Forschung*, ур. Jens Oliver Schmitt, Eva Anne Franz (ур.), (München: R. Oldenbourg Verlag, 2009), 7–10 (7–12); A. Puto, „The Idea“, 18–21; J. Rrapaj, K. Kolasi, „The Curious Case“, 186–188, 223–224.

Путописци и албански идентитети

Пут до широке прихваћености тезе о илирско-пелашком пореклу Шиптара није, међутим, био кратак. Путописци који су обилазили албанске крајеве током 19. и почетком 20. века нигде у народу нису забележили примере идентификације са Илирима или Пелазгима. Напротив. Историчар и новинар Јакоб Филип Фалмерајер (Jakob Philipp Fallmerayer, 1790–1861), који је 1840-их година, у доба када се примећују прве назнаке националног буђења међу неким шиптарским интелектуалцима, путовао по крајевима које Арбанаси насељавају, описао их је као врло практичне и реалистичне људе, а упркос њиховом конзервативизму, навео је да „тежњу да се добију било каква поуздана обавештења о сопственој националној прошлости у Албанији до данас нико није осетио. Ни у политици ни у науци овај народ никада није имао заједничке мисли, а и изгледа да Шиптари никад нису осећали потребу да продру преко ограниченог хоризонта породице, братства, приватног стицања имовине, мржње и освете.”⁴⁶

Фалмерајер је споменуо неке од елемената који су несумњиво отежавали сазревање националне свести, односно стварање заједничког националног идентитета.⁴⁷ Посматрачима са стране је међу њима, уз верске разлике, највише упадало у очи постојање племена – упркос томе што су она настала тек од краја 15. столећа, а учврстила се у 18. веку и што је у племенској организацији живео само мали део албанског брђанског становништва.⁴⁸ Без обзира на релативно мали број становника, приличан део територије данашње Албаније је спадао у области у којима је владала аутархична племенска организација.⁴⁹ Због своје аутархичности, без обзира на то да ли су заснована на наводном заједничком пореклу или не, племена су дефинитивно била препрека националном окупљању и изградњи националног идентитета. Ово утолико пре што су нека племена била етнички мешана, албанско-црногорска, а код неких је постојала традиција о словенском пореклу или својевременом досељавању из крајева који су сада насељени чисто словенским становништвом (Босна,

⁴⁶ Цитирано у: Schmitt, *Die Albaner*, 15. Седамдесетак година касније Владан Ђорђевић је у својој пропагандистичкој књизи указао на овај недостатак историјске свести поткрепивши га наводним недостатком епске поезије чак и о највећем албанском јунаку Скендербегу. [Vladan Georgievitch, *Die Albanesen und die Großmächte*, (Leipzig: Hirzel, 1913), 15] Иако су по Скендербеговој смрти о њему настале песме, оне су временом заборављене, односно током векова османске власти памтили су га још само католици. [O. J. Schmitt, *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*, (Regensburg: Friedrich Pustet Verlag, 2009), 88, 299, 306] Хан је у свом пионирском делу забележио само краће лирске песме (тужбалице и љубавне) без историјског садржаја. (J. G. Hahn, *Albanesische Studien*, II, 123–157)

⁴⁷ Свакако је свест о етничкој различитости морала одувек постојати, ако ни због чега другог, онда због разлике у језику у односу на суседне народе.

⁴⁸ O. J. Schmitt, *Die Albaner*, 65.

⁴⁹ Најцеловитији приказ шиптарских племена в. у: Robert Elsie, *The Tribes of Albania. History, Society and Culture*, (London: L.B. Taurus, 2015).

Херцеговина, делови Црне Горе).⁵⁰ Много већа препрека за националну хомогенизацију од етничке мешовитости племена су биле међуплеменске заваде, некад буквално „на крв и нож”. До њих је долазило због међусобног преотимања територија, истискивања једног племена од стране другог, сукоба око пашњака, крвне освете итд.⁵¹ Штавише, енглеска пустоловка Едит Дарам (Edith Durham) запазила је и да некад постоји завада између појединих братстава унутар истог племена, док су односи између различитих племена били добри.⁵² Племена, су настала као замена за државу у доба када су пред налетом Османлија нестале средњевековне протодржавне творевине, па су се она и понашала као мини-државе, а нису била поштеђена ни унутрашњих напетости које постоје унутар држава, иако на врло примитивном нивоу и у рудиментарном облику. Као замена за државу, племена су оживела после пропасти социјализма, која је у Албанији означила и слом јавног реда и мира.⁵³ Јенс Оливер Шмит је и за доба када се круг национално освешћених активиста ширио крајем 19. века, означио братство као основну ћелију албанског друштва. Њу је карактерисала јака унутрашња повезаност и изолационизам у односу на остатак света.⁵⁴

Рођачке и племенске везе су биле значајније од националне и верске припадности⁵⁵ која је средином 19. века још увек била главни вид колективне идентификације. То, међутим, не значи да верска припадност није била важна саставница преднационалног идентитета. Њен значај је, уосталом, подстицао и службени приступ османских власти које су становништво делиле по милетима, на „Турке” (тј. муслимане), „Грке” (тј. православце) и „Латине” (тј. римокатолике).⁵⁶ Верска припадност је била главна препрека за прихватање

⁵⁰ R. Elsie, *The Tribes*, 3–4, 38, 49–53, 58–60, 70, 78–79, 83, 95, 103, 145, 163, 286, 313. Ова етничка неодређеност је разумљива када се има у виду да се процес настанка племена одвијао у исто доба на територији на којој је измешано живело словенско, албанско и влашко становништво, а у условима нестанка власти домаћих феудалаца и успостављања османске доминације. (Уп. Историја народа Југославије, II. *Од почетка XVI до краја XVIII века* (Београд: Просвета, 1960), 152–155, 717–727, 1175–1178) Аутори овог дела црногорским племенима у 18. веку приписују и одређену националну кохезију условљену заједничком вером и борбом против Османлија, што би их донекле разликовало од понашања арбанашких племена. С друге стране, ратничка традиција, организација племена и главне привредне гране – сточарство и пљачка – били су заједнички црногорским и арбанашким племенима. Притом жртве пљачке нису бирани по верском или етничком, него по имовинском кључу. (Уп. О. Ј. Schmitt, *Die Albaner*, 81, 127–128; R. Elsie, *The Tribes*, 25, 28, 31, 53, 76, 121, 153, 221, 250, 255, 258–259, 262, 265, 282, 285–286)

⁵¹ R. Elsie, *The Tribes*, 20, 85, 103, 123, 140, 151–154, 159, 163, 167, 185.

⁵² R. Elsie, *The Tribes*, 290.

⁵³ F. Lubonja, „Between the Glory”, 101.

⁵⁴ О. Ј. Schmitt, *Die Albaner*, 72; О. Ј. Schmitt, *Skanderbeg*, 103.

⁵⁵ G. W. Gawrych, *The Crescent*, 32.

⁵⁶ О. Ј. Schmitt, *Die Albaner*, 132–133. Постојали су и други верско-етнички дефинисани милети који, међутим, овде нису релевантни.

националне идентификације, а као препрека је у одређеним видовима живе-ла и после стварања независне албанске државе. Називање припадника три вере именима народа ће још дуго, све до дубоко у 20. век уносити забуну код религиозних људи неучвршћене националне свести. Религиозна идентифи-кација код Албанаца је била утолико више ометала националну интеграцију што је везивала највећи део Арбанаса за друге, са становишта национали-ста, не нужно пријатељске народе. Ово је пре свега важило за православце и муслимане. Током векова османске власти највећи део шиптарског народа је прешао на ислам. Националисти су већ саму ту чињеницу тумачили као доказ релативне верске равнодушности Албанаца.⁵⁷ Истина је да се проме-на вере може тумачити практичним разлозима⁵⁸ – утолико пре што је до ње одувек долазило: у конкретном случају, Албанија се још у средњем веку на-шла у зони у којој су се преклапале утицаји источне и западне цркве, тако да је до промене конфесионалне припадности долазило услед опортунизма, зависно од снаге једне или друге цркве и њихових савезника.⁵⁹ Међутим, прелазак из једне у другу хришћанску цркву, односно признавање њихо-вог ауторитета, због многобројних заједничких елемената у то време није представљало толику промену.⁶⁰ Долазак Османлија, који су донели ислам, у

⁵⁷ S. Frasher, *Was war Albanien*, 16.

⁵⁸ Чекрези је прихватање ислама објаснио жељом да се очува слобода, тј. жртвовањем вере зарад слободе. (С. А. Chekrezi, *Albania*, 37; Malcolm, „Myths”, 86) Кокалари чак тврди да су Шиптари прелазили на ислам да се спасу од асимилације која им је претила од Јужних Словена (sic). (В. Н. Kokalari, *Kosova*, 5) Неколико деценија касније, косовски историчар Хасан Калеси је (посматрајући историју из сужене косовскометохијске визуре) устврдио да је исламизација Арбанасе спасла од асимилације. Шмит то виђење с правом критикује као пројекцију националистичких идеја насталих после 1880. у даљу прошлост. (О. Ј. Schmitt, *Die Albaner*, 109) Шмит наводи неколико много уверљивијих разлога за прелаз на ислам, али признаје да не постоје алтернативна објашњења зашто је исламизација код Албанаца била свеобухватнија него код других балканских народа. (О. Ј. Schmitt, *Die Albaner*, 109) Уз свуда присутни опортунизам и повремени притисак власти, можда разлоге треба тражити у слабости црквене организације, укидању Пећке патријаршије и дужини османске владавине. Занимљиво је да је тезу о томе да је ислам спасао Арбанасе од асимилације већ 1889. у свом делу објављеном тек 2001. споменуо француски мисионар Жан-Клод Фавријал. [Jean-Claude Faveyrial, *Histoire de l'Albanie*, (s.l. 2001), 186] Будући да је он био више компилатор него самостални аутор, треба претпоставити да је та теза већ кружила крајем 19. века. Нико Жупанич ју је изнео у јавности 1912. [Niko Županič, *Altserbien und die albanesishe Frage*, (Wien, Leipzig: Anzengruber Verlag, Brüder Suschitzky, 1912), 38–39].

⁵⁹ О верским приликама у средњовековној Албанији в. Milan v. Šufflay, „Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchzone im katholischen Damme”, *Illyrisch-albanische Forschungen*, I, ur. Ludwig von Thallóczy, (München, Leipzig: Duncker und Hum-bolt, 1916), 188–281. Врло пристрасну католичку верзију односа римокатоличке, византијске и бугарске цркве, посебно у односу на Охридску архиепископију в. у: Ј. Faveyrial, *Histoire*, 62–8289–99, 127–133, 136–143, 162–169, 176–177, 203–206.

⁶⁰ Треба се сетити само да је Стефан Немања испрва крштен као католик, да би касније прешао у православље. Због заједничке баштине из првог миленијума хришћанства

суштини није променио овај опортунистички образац,⁶¹ осим што је временом усмерио највећи број конверзија у правцу доминантне вере, тј. ислама. До краја 19. века око 70% Шиптара је исповедало ислам, што је представљало јак фактор идентификације са Османским царством – не само за породице које су ступиле у државну или војну службу.⁶² Због свега овога не треба мислити да су Арбанаси били више или мање религиозни или нерелигиозни од припадника других народа.⁶³ Верски синкретизам, који је често присутан на просторима на којима делују две или више вера, није нужно и знак верске равнодушности, а сукоби и несугласице на религиозној основи ће дуго бити присутни међу Албанцима. Својеврстан мост између муслимана и хришћана је представљала хетеродоксна муслиманска секта бекташа, која нагиње шиитизму усвајајући и неке хришћанске елементе. Иако је настала у Анадолији у 12. веку, до 19. века стекла је јака упоришта у јужној Албанији. Од 1878. године њене текије (чији број је порастао од двадесетак на око 50 пред балканске ратове) постале су жаришта националне пропаганде.⁶⁴ Међутим, упркос њиховом значају за албански национални покрет изгледа да се утицај бекташа мало преувеличава: не само зато што нису сви бекташи били активни

крштење у једној од две традиционалне цркве, признаје се и у другој, тј. приликом преласка из једне цркве у другу, није потребно поновно крштење.

⁶¹ Највећи шиптарски национални јунак Скендербег је два пута мењао веру: на рођењу је крштен као православац, у турском заточеништву је прешао на ислам, да би после одметања, када му је затребала помоћ са Запада због политичких потреба постао католик. (O. J. Schmitt, *Skanderbeg*, 38, 333). Подршку у борби против Османлија су му пружили пре свега православни албански, словенски и влашки сељаци и део римокатоличког клера, док је његова застава са двоглавим орлом била јасно позивање на византијску – православно – традицију (Исто, 90).

⁶² S. V. Frascheri, *Was war Albanien*, 17. Чак и ако се занемаре велики везири и други високи достојанственици арбанашког порекла, крајем 19. и почетком 20. века, у време када је шиптарски национални покрет већ почињао да задаје главобоље централним властима, број Албанаца на руководећим функцијама широм царства је био огроман. (Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen*, I, 90, 102–104, 123, 128, 205) Поред тога, за време Абдул Хамида они су чинили окосницу султанове гарде (G. W. Gawrych, *The Crescent*, 83–85).

⁶³ O. J. Schmitt, *Die Albaner*, 116. Неки рани истраживачи (Малте-Брун, Хобхаус) Албанцима су приписивали слабу религиозност. (N. Klejer, *O poreklu*, 137) Арбанашки националисти су од тога за своје потребе изградили мит о верској толеранцији Шиптара. [N. Malcolm, „Myth”, 84–86; N. Klejer, *O Poreklu*, 259, 349, 368; Story (ur.), *The Memoirs*, 362; A. Puto, „The Idea“, 264–272; N. Clayer, „Religion, Nationsbildung und Gesellschaft”, *Albanische Geschichte. Stand und Perspektiven der Forschung*, ур. Jens Oliver Schmitt, Eva Anne Franz (München: R. Oldenbourg Verlag, 2009), 110 (107–117)] Чекрези у немогућности да потпуно избегне истину покушава да је ублажи тврдњама о верској равнодушности и трпељивости, упркос опасним намерама османских власти да распире религиозне напетости (C. A. Chekrezi, *Albania*, 57).

⁶⁴ О бекташима в. Robert Elsie, „The History and Culture of the Albanian Bektashi”, *The Albanian Bektashi. History and Culture of a Dervish Order in the Balkans*, ур. Robert Elsi (London: I.B. Taurus, 2019), 1–16; Natalie Clayer, „Bektashism and Albanian Nationalism”, *The Albanian Bektashi. History and Culture of a Dervish Order in the Balkans*, ур. Robert Elsi (London: I.B. Taurus, 2019), 138–160; Исра, *O poreklu*, 375–390.

у националном покрету, него што и њихов укупни удео у шиптарском становништву није прелазило 15%. Уз то, највећи део их је био сконцентрисан на југу.⁶⁵ То је била још једна од регионалних разлика међу Албанцима, о којој ћемо нешто више рећи даље у тексту.

Верска идентификација је до средине 19. века била убедљиво најјача општа идентитетска карактеристика, којој су конкурисале племенска (где је племена било) и регионална, а тек од последње трећине 19. столећа врло постепено и национална. Чак је и Призренска лига, подстакнута страхом од губитка османских територија у корист суседних хришћанских држава (за разлику од Албанског централног комитета у Цариграду који је износио јасне националне захтеве), била у великој мери верски обојена: она је постављала захтеве у име муслимана, не само шиптарских. Због тога за већину Арбанаса она у то време није представљала национално буђење.⁶⁶ Као и многим другим историјским појавама, Призренској лиги је ретроспективно приписано мноштво својстава које она није имала – пре свега општенационални, мултиконфесионални и надрегионални карактер.⁶⁷ С друге стране, истина је да је она обухватала представнике врло шароликих стремљења – од панисламских и протурских, преко регионалних и чак локалних, до националистичких и аутономистичких – која су зависно од ситуације односила превагу. Чињеница је, међутим, да су представници северних крајева (а одатле је била велика већина чланова) били заинтересовани пре свега за очување муслиманских, посебно албанских територија, док су аутономистичке тежње биле заступљене на југу шиптарског простора и међу члановима цариградског Централног комитета.⁶⁸ Главна препрека које Лига, као изворно муслиманска организација, и није била свесна (за разлику од Централног комитета) била је верска подела. Током наредних пола века показало се да ће се конфесионални идентитет и сукоби који су из њега произлазили, стално испречавати на путу изградње заједничког, националног идентитета. Не само што су албански католици 1878. своје муслиманске сународнике држали за Турке⁶⁹ него чак седамдесетак година касније неким албанским муслиманима на Косову није била сасвим јасна разлика између муслимана и Турака, или

⁶⁵ N. Clayer, „Bektashism“, 152–153. Чини се да је и Натали Клејер, иначе неоспорно добро упозната са ситуацијом у доба националног препорода, мало преценила њихов утицај.

⁶⁶ N. Klejer, *O poreklu*, 204–208, G. W. Gawrych, *The Crescent*, 44–47; Bogumil Hrabak, *Prizrenska arbanaška liga 1878–1881* (Београд: ауторово издање, 1998), 14, 25, 62–63, 65–66, 71–72, 117–118, 120, 122, 147–148, 302–303, 334.

⁶⁷ N. Klejer, *O poreklu*, 16. Чак је и њен аутономистички карактер ојачао тек одмицањем времена.

⁶⁸ G. W. Gawrych, *The Crescent*, 46–65; O. J. Schmitt, *Die Albaner*, 137. По аустријском конзулу и добром познаваоцу албанских прилика, већина Шиптара није имала разумевања за захтеве Призренске лиге. [Теодора Толева, *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације 1896–1908* (Београд: Филип Вишњић, 2020), 471]

⁶⁹ В. Hrabak, *Prizrenska arbanaška liga*, 182. Шиптарским муслиманима су 1879. босанскохерцеговачки једноверници били ближи него сопствени римокатолички

је бар њихов исламски идентитет претезао над националним, албанским.⁷⁰ Слично је било и са Пећком лигом из 1899. године. Она је била својеврсно друго издање Призренске лиге у режији једног човека (Хаџи Мула Зека). Лига се zaloжила за обустављање крвне освете зарад одбране од спољних непријатеља и права на ношење оружја, а њен темељни документ је потписао 27 шиптарских и 9 словенских муслимана.⁷¹

До стварања независне албанске државе, али и током првих десетак година њеног постојања, бројни су били примери верских нетрпељивости и сукоба (у којима су се, дакако, често преплитали и друга непријатељства и интереси).⁷² Да ствар буде гора, верски раздор (такође зачињен другим разлозима) понекад је избијао и међу самим националистима.⁷³ По стварању независне Албаније верска припадност је била параван за правдање политичких, социјалних и регионалних захтева. Тако су незадовољници против владе принца Вида (Wilhelm von Wied) у средњој Албанији могли да покрену на буну локалне муслимане користећи њихову необавештеност, страх од странаца и манипулишући њиховим верским осећањима, тако да су устаници захтевали повратак османске власти или макар турског владара, као и турску (тј. исламску) заставу.⁷⁴ О претежности верске идентификације код великог дела становништва сведочи и то што су грчки окупатори у јужној Албанији после Првог светског рата успевали да за себе по верској линији придобију добар део тамошњих православаца (Албанаца, Цинцара и малобројнијих

сународници (Исто, 269), а још крајем века јужноалбански православци нису видели никакву разлику између албанских муслимана и Турака (Т. Toleva, *Uticaј*, 199).

⁷⁰ Zoran Janjetović, *Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine у Srbiji 1944–1964* (Beograd: INIS, 2022), 447–448, 515–518.

⁷¹ G. W. Gawrych, *The Crescent*, 123–127; Д. Фундић, *Аустроугарска*, 142. Пећка лига се у основи борила за повластице појединаца и појединих крајева а не за национална права.

⁷² S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, 174, 180, 366, 375, 384–385, 411; B. Hrabak, *Prizrenska arbanaška liga*, 153, 157, 184–185, 194, 198, 203, 206, 221, 269; N. Klejer, *O poreklu*, 62, 430; M. E. Durham, *High Albania*, 17, 69, 99, 199, 201, 257, 277, 283; M. Edith Durham, *The Struggle for Scutari (Turk, Slav and Albanian)*, (London: Edward Arnold, 1914), 19, 89; A. Degrand, *Souvenirs de la Haute Albanie*, (Paris: H. Weber, 1901), 59, 115, 149, 154, 271, 307; Д. Фундић, *Аустроугарска*, 143, 160, 237; Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen*, I, 269; Ger Dujizings, „Religion and the Politics of “Albanism“. Naim Frashëri’s Bektashi Writings”, *Albanian Identities – Myth and History*, ur. Stefanie Schwandner-Sievers, Bernd J. Fischer, (Indianapolis: Indiana University Press, 2002), 62 (60–69); A. Puto, „The Idea”, 272; Т. Толева, *Утицај*, 198–199, 478.

⁷³ Тако је у Букурешту средином 1880-их дошло до свађе националиста на верској основи (православци против муслимана). Притом се део православаца залагао за руско, а део за грчко покровитељство, док је Фаик Коница заступао аустроугарско. [Д. Фундић, *Аустроугарска*, 193; S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, 147; Emiddio Pietro Licursi, „Empire of Nations. The Consolidation of Albanian and Turkish National Identities in the Late Ottoman Empire, 1878–1913”, New York (докторска дисертација, Columbia Univeristy, 2011), 63–64]

⁷⁴ Д. Фундић, *Аустроугарска*, 286–303; Schmitt, *Die Albaner*, 145; С. А. Chekrezi, *Albania*, 146–151; Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen*, II, 70–85, 93–94.

Грка),⁷⁵ док су на северу католички Мирдити, верни својим аутономистичким традицијама, уз помоћ Владе Краљевине СХС покушали да прогласе засебну републику.⁷⁶ Верска припадност је током целог периода националног буђења играла улогу у понашању већег дела припадника три главне верске заједнице: муслимани су по правилу били верни Турској, чак и кад су се опирали мерама власти од доба Танзимата (1839) надаље;⁷⁷ православци су великим делом били под грчким утицајем који је ширила пре свега Грчка православна црква;⁷⁸ римокатолици који су чинили велики део северноалбанских племена су тежили својој аутономији, која је уз традиционалне повластице ношења оружја и неплаћања пореза, садржала и снажну верску компоненту.⁷⁹

Тврдња шиптарских националиста о томе да вера није била битна (односно да је „вера Албанаца албанство” како је то формулисао Пашко Васа), није одражавала стварност, већ њихове жеље.⁸⁰ Стварност је била сасвим другачија, па је један од водећих аустроугарских стручњака за Албанију Лајош Талоци чак сматрао да је међу Арбанасима верска мржња била јача него код других народа.⁸¹ Ово је важило како за односе међу Албанцима, тако и за

⁷⁵ Верска припадност је са собом носила и културни афинитет поред цркве стицан кроз школе и преношен преко штампе. Његови преносиоци су уз Грке били и Арбанаси који су у великом броју живели у Грчкој. Пропаганда је уз заједничку веру укључивала наводно заједничко порекло, солидарност против наводно заједничких непријатеља Словена и друге елементе који су се могли прилагођавати околностима. С друге стране, стално је било и националиста који су тежили да повуку јасну линију разграничења између два народа (N. Klejer, *O poreklu*, 390–408).

⁷⁶ Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen*, II, 151–152.

⁷⁷ Са своје стране османске власти су вешто манипулисале верским осећањима албанских муслимана. То је важило посебно за султана Абдул Хамида, али није било страном ни младотурцима који су га заменили (Д. Фундић, *Аустроугарска*, 81, 152, 183–185; G. W. Gawrych, *The Crescent*, 76, 80, 92–93).

⁷⁸ Д. Фундић, *Аустроугарска*, 128; S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, 82, 108, 469. Видели смо да је грчка пропаганда ударала и у жицу заједничког пелашког порекла. (Исто, 154, 310).

⁷⁹ Уп. нпр. M. E. Durham, *High Albania*; A. Degrand, *Souvenirs*. Чак 1912–1914. године католици су били склони да следе своје вође, које су пак следиле своје интересе, који су били партикуларистички, али некад чак нису обухватили ни све своје истовернике. Верска и племенска посебност се испреплитала са регионалним и личним тежњама вођа. (Д. Фундић, *Аустроугарска*, 237, 267, 305; M. E. Durham, *The Struggle*, 3–70.) Због тога је тешко рећи да ли су идентитетски разлози претезали над осталима.

⁸⁰ R. Rrapaj, K. Kolasi, „The Curious Case”, 208. Због тога Рапај и Кољаси ту тврдњу називају најчешће злоупотребљаваном и/или најчешће погрешно схваћеном тврдњом албанске историографије. Предлози изношени у независној Албанији да се становништво преобрати на протестантизам или да се бекташтво усвоји као заједничка национална вера, само одражавају дубину верских подела. [Уп. Piro Misha, „Invention of a Nationalism. Myth and Amnesia”, *Albanian Identities. Myth and History*, ур. Stephanie Schwandner-Sievers, Bernd J. Fischer (Indianapolis: Indiana University Press, 2002), 45]

⁸¹ Д. Фундић, *Аустроугарска*, 202.

њихове односе са другим иновверним народима. Етничке супротности читане у верском кључу су свакако биле један од главних разлога што су баш Арбанаси у Косовском вилајету били верски најзатуцанији⁸² – а самим тим и најмање пријемчиви за националистичку индоктринацију.⁸³

Поред свих овде побројаних разлика које су делиле становништво четири вилајета које је говорило албански, постојала је још једна, врло стара и приметна, чији значај за националну интеграцију је теже оценити. Ради се о подели на Геге на северу и Тоске на југу.⁸⁴ Међу њима постоје разлике у дијалекту, ношњи, култури и темпераменту, иако је чињеница да ни једна, ни друга група нису хомогене и лишене подгрупа.⁸⁵ Генерално, Тоске су одувек важиле за културније, боље уклопљене у Османско царство⁸⁶ и отвореније према остатку света. Од средњег века ту се осећао утицај Православне цркве која је до у 20. век везивала део становништва за Грке, што је (због грчких школа) подизало културни ниво, али је како смо видели, отежавало националну идентификацију. Коначно, из редова православних Тоска је настала албанска дијаспора, прво у јужној Италији крајем средњег века, а потом и у САД почетком 20. века. Обе су имале значаја за национално буђење после 1878. године.⁸⁷ Главну снагу националног буђења међу Тоскама је представљао део бегова, ојачан занатлијама, трговцима и чиновницима.⁸⁸ С друге стране, Геге (које су много више фасцинирале европске путнике) настањивале су северне албанске крајеве тј. Скадарски вилајет и Косовски вилајет и Дебарски санџак Монастирског вилајета. Важили су за дивље и необуздане, а њихова племена су уживала *de facto* аутономију која се одликовала у неплаћању пореза, ношењу оружја и војној служби у помоћним јединицама у случају рата – које су им омогућавале пљачку.⁸⁹

⁸² Т. Толева, *Утицај*, 172; О. Ј. Schmitt, *Die Albaner*, 143; Д. Фундић, *Аустроугарска*, 81, 132, 136, 179, 245; S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, 348, 391.

⁸³ О друштвеном значају религије, чак и за оне који је нису упражњавали, још током раздобља између два светска рата, сведочи анегдота о томе како је будући комунистички диктатор Енвер Хоџа позван на оснивачки састанак Албанске комунистичке партије као члан корчанске комунистичке групе зато што су њени представници, који су сви били православци, схватили да им недостаје неки муслиман да представља најбројнију конфесију у земљи. [Blendi Fevziju, *Enver Hoxha. The Iron Fist of Albania*, (London: I.B. Taurus, 2016), 73–74].

⁸⁴ Условно речено, граница између две групе је река Шкумба.

⁸⁵ Д. Фундић, *Аустроугарска*, 103–104.

⁸⁶ Од тридесетак великих везира које су Шиптари подарили Османском царству скоро сви су били Тоске. (G. W. Gawrych, *The Crescent*, 23).

⁸⁷ S. Skendi, *The Albanian National Awakening*, 159–164, 215–237; Klejer, *O poreklu*, 139–146, 165–170, 321–323.

⁸⁸ G. W. Gawrych, *The Crescent*, 23–27.

⁸⁹ О. Ј. Schmitt, *Die Albaner*, 128; G. W. Gawrych, *The Crescent*, 28–34. Њихов значај је Горич сликовито дефинисао речима „што им је недостајало у општем образовању и интеграцији, више него довољно су надокнађивали ватреном моћи и аутономијом”. (Исто, 29)

Као и са другим разликама, националисти су умањивали и разлике између Гега и Тоска, а њихове међусобне односе сликали као братске.⁹⁰ Насупрот томе, Хан је тврдио да су разлике у дијалекту биле велике и да се припадници две групе тешко или никако не разумеју.⁹¹ Тврдио је и да се нису ни волели, па су османске власти за гушење побуна на територији једних ангажовале Албанце са територије других.⁹² Тврдио је да (средином 19. века) међу Тоскама није постојао осећај националне повезаности са Гегамма.⁹³ Чак и ако је претеривао, није говорио неистину: супротности или бар неразумевања је увек било, иако није увек сигурно када су биле на регионалној а када на некој другој (локалној, верској итд.) основи.⁹⁴ У сваком случају, још је у последњој трећини 19. века некад било тешко успоставити солидарност која би надилазила границе племена, региона, односно интересе регионалних елита или вођа.

Процес стварања албанске нације и државе и српски поглед

Како је онда, тако подељеном становништву удахнут заједнички идентитет, односно како су створени албанска нација и држава? Који су фактори који су то омогућили? Пре свега, треба рећи да је албанска држава настала случајно, као последица пораза Османског царства у Првом балканском рату 1912. године.⁹⁵ До тог тренутка није постојала албанска нација, већ у најбољем случају групе националиста. Истина је да се круг људи који су прихватили националну идеју, а тиме и албанску националну идентификацију изнад свих других идентитета, полако ширио од краја 19. века. Међутим, нагласак треба да буде на речи *полако*. Фактори који су допринели да се ипак прошири прихватање шиптарског националног идентитета су били вишеструки, а могу се свести на осећај угрожености арбанашког становништва и његових вођа. Тај осећај је прво био изазван танзиматским реформама (порез,

⁹⁰ W. Effendi, *La vérité*, 81.

⁹¹ J. G. Hahn, *Albanesische Studien*, I, 12. Велике разлике између два основна дијалекта су настале током последњих 400–500 година и оне представљају озбиљну препреку лаком међусобном разумевању. (O. J. Schmitt, *Die Albaner*, 34–35.)

⁹² J. G. Hahn, *Albanesische Studien*, I, 13.

⁹³ J. G. Hahn, *Albanesische Studien*, I, 218.

⁹⁴ Супротности су далеко надживеле не само Ханово време него и стварање албанске државе и нације. На крају Другог светског рата антипатије су добиле и политички печат, будући да је већина комуниста који су узели власт у Албанији припадала Тоскама, док су најжилавији отпор успостављању комунистичке власти пружале углавном Геге северне Албаније, Косова и Метохије. (O. J. Schmitt, *Die Albaner*, 156–157) Када је 1972. у Албанији најзад усвојен књижевни језик, био је заснован на (мањинском) тоскијском наречју који говори око једне трећине Шиптара. Иако су га у жељи да докажу националну лојалност Албанци (Геге) у Југославији прихватили, антикомунистички емигранти из Албаније нису. (Исто, 35, 167).

⁹⁵ G. W. Gawrych, *The Crescent*, 202.

војна служба, верска једнакост), које су претиле укидањем традиционалних повластица бегова и делова муслиманског становништва. Заједничка борба против наметања реформи је стварала међусобну солидарност која је у основи имала опозицију османским властима (која до тада није постојала), са етничком посебношћу у позадини. Велика источна криза 1875–1878. која се завршила поразом Турске и обавезом да уступи територије које су делом биле насељене Шиптарима је била следећи подстицај хомогенизацији, која је уз верске моменте садржала и етничке. Културни развој који је утицао на припаднике албанске интелигенције (пре свега оне који су живели изван арбанашких области) надахнуо их је идејама о древности сопственог народа које су употребили да пред европским силама бране његова права. Тај развој се наставио у деценијама после гушења Призренске лиге, а подстицали су га бројни фактори: од отпора панисламистичкој идеологији Абдул Хамидовог режима и турцизаторској политици младотурака, преко утицаја јужноиталијанских Арбереша, националистичке емиграције у Румунији, Египту и другде, до узора грчког национализма и отпора према њему, политике Аустроугарске, која је подстицала стварање осећаја муслиманско-католичког заједништва код Шиптара после 1896, политичких претензија суседних словенских држава и мешања великих сила. Сви ови фактори су доприносили развоју осећаја разних несигурности код делова арбанашког становништва, који су уз чување традиционалних идентитета и деловање по традиционалним обрасцима (верским, племенским, регионалним, покоравањем традиционалним или новонаметнутим вођама) делом налазили одушка у прихватању националистичке пропаганде.⁹⁶ Другим речима, албански национализам је настао као изразито реактиван у односу на спољне факторе, притиске и опасности.⁹⁷ Развијао се кроз локалне буне и устанке који су често имали врло ограничене циљеве, док су националисти од 1878. убризгавали идеје територијалне аутономије⁹⁸ (али не и независности – свесни да Арбанаси за њу још нису зрели),⁹⁹ док су ретроспективно све буне и устанке тумачили у национално-ослободилачком кључу.

⁹⁶ Најбољи приказ свих тих сложених и испреплетаних појава и процеса у: N. Klejer, *O poreklu*.

⁹⁷ O. J. Schmitt, *Die Albaner*, 117.

⁹⁸ Чак је и коначни устанак у пролеће 1912. окупио вође врло различитих погледа на челу ништа мање хетерогене масе. Националистима (Хасан Приштина, Неџип Драга) успело је да османским властима наметну националистичко-аутономистичке захтеве, али реалистично, без коначног захтева за независношћу (Д. Фундић, *Аустроугарска*, 237–245). Само схватање аутономије се разликовало код њених присталица: док је националистима главна била заштита националних интереса (школе и управа на албанском, претежно локално коришћење пореских прихода), муслиманским елитама и племенским старешинама је на срцу лежало очување старог стања неформалне аутономије појединих крајева у којима су они водили главну реч. (Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen*, I, 103–104, 217, 240)

⁹⁹ То је било мишљење Пашка Васе, Исмаила Ђемала Вљоре, Самија и Наима Фрашеррија, Фаика Конице и неких других националиста (А. Puto, „The Idea”, 274, 290–291; Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen*, I, 143, 216, 240). Екрем-бег Вљора је са аристократском оholошћу

Упркос томе, у тренутку настанка независне албанске државе, већина њених становника, као ни већина људи који су говорили неки од арбанашких дијалеката изван те новоомијене државе, није имала развијену националну свест, тј. није пристајала уз шиптарски национални идентитет као превасходни.¹⁰⁰ Албанци у томе нису били неки изузетак. Када је створена Италија, Д'Ацељо (Massimo d'Azeglio) изговара да сада треба створити Италијане.¹⁰¹ И заиста, у Албанији је требало урадити исто са Албанцима.¹⁰² Међуратна албанска држава је учинила прве кораке на том путу,¹⁰³ да би одлучујући напредак у изградњи албанског националног идентитета начинили тек комунисти после Другог светског рата: у Албанији и у Југославији. У Албанији је уз стаљинистичку верзију комунизма, национализам постао државна идеологија;¹⁰⁴ у Југославији је репресивна политика према Арбанасима током међуратног раздобља (уз већ постојећу верску разлику) доприносила националној хомогенизацији,¹⁰⁵ док је после Другог светског рата покушај да се национално питање реши омогућавањем слободног националног развоја свих народа и националних мањина омогућио да и Шиптари (који су по први пут добили школе, штампу, културне институције на

сматрао албанске главаре за декадентне а масе за примитивне и чак полудивље. (Ekrem Bey Vlora, *Lenenserinnerungen*, I, 4, 104, 129, 143, 258; Isto, II, 4, 26, 45, 122, 169).

¹⁰⁰ N. Klejer, *O poreklu*, 425. Сами Фрашери је десетак година пре стварања независне Албаније процењивао да 90% Арбанаса „нису били Албанци ни по разуму ни по срцу”. (S. V. Frascheri, *Was war Albanien*, 95) Екрем-бег Вљора, који је вероватно боље познавао стварно стање у албанским крајевима од Цариграђанина Самија, процењивао је да је у истом раздобљу национални идентитет био развијен тек код 1–2% Арбанаса! (Ekrem Bey Vlora, *Lenenserinnerungen*, I, 129) У време проглашења независности нико у Албанији није знао како изгледа албанска застава, а неки Косовари су је мешали са аустроугарском (sic). (Isto, II, 9–10.) По Мустафи Круји, чак је и само име Шиптар користила само интелигенција, док је већини обичног народа оно било непознато. Већина обичних Арбанаса се идентификовала по верској припадности (A. Puto, „The Idea”, 233). Тодор Станковић је пак на Косову и Метохији забележио да Албанци себе зову искључиво „Шкиптарима”. [Тодор П. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871–1899* (Београд: Штампарииа Ђ. Мунића и М. Карића) 1910, 132]

¹⁰¹ Martin Clark, *Modern Italy 1871-1982*, London, New York (Longman) 1990 (6. изд.), 30.

¹⁰² Национални активиста, Митхат Фрашери, син вође Призренске лиге Абдула, по 1912. је записао да су Албанци пред задатком да своју земљу од групе кланова претворе у нацију (F. Lubonja, „Between the Glory“, 91).

¹⁰³ J. Rrapaj, K. Kolasi, „The Curious Case”, 215–216; O. J. Schmitt, *Die Albaner*, 144–146, 151; A. Puto, „The Idea”, 25; Ekrem Bey Vlora, *Lenenserinnerungen*, II, 211–212.

¹⁰⁴ J. Rrapaj, „K. Kolasi, The Curious Case”, 219–227; A. Puto, „The Idea”, 18–21.

¹⁰⁵ Oliver Jens Schmitt, *Kosovo. Kurze Geschichte einer Zentralbalkanischen Landschaft* (Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2008), 190–210; Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove* (Београд: Samizdat Free 92, 2000), 253–283.

свом језику уз могућност укључења у власт) не само очувају идентитет него да заиста развију своју националну свест.¹⁰⁶

Данас нико шиптарском становништву не би оспорио национални идентитет; напротив, пре би му се (као и другим балканским народима) могло пребацити претерано инсистирање на њему. Међутим, како су стајале ствари гледане из српске перспективе у време које је непосредно претходило стварању албанске државе? Српски политичари, интелектуалци и научници (а тада су се те категорије често преплитале у појединим личностима) негирали су национални идентитет Албанаца. Они су у великој мери делили погледе других европских путописаца, научника, дипломата и политичара на Арбанасе, користећи њихова запажања за своје потребе. Притом се уз оријенталистички дискурс¹⁰⁷ (који је лоше стајао представницима народа који се и сам тек недавно ослободио османске власти) појављивало и специфично српско виђење порекла Арбанаса, бар северних, укључујући ту и оне на Косову и Метохији.¹⁰⁸ Уз европске стереотипе стварани су и сопствени. Тако су Шиптари – уз цитирање европских аутора – виђени не као народ него као скуп дивљих племена склоних пљачки и насиљу и неспособних за изградњу

¹⁰⁶ Z. Janjetović, *Konfrontacija*, 313–314, 490–492, 496–502, 551–552, 556–559, 562–570, 583–596, 607–610, 615–616, 629–634, 651–653; P. Imami, *Srbi i Albanci*, 424–434; Isabel Ströhle, *Aus den Ruinen der alten erschaffen wir die neue Welt! Herrschaftspraxis und Loyalitäten in Kosovo (1944–1974)* (München: De Gruyter Oldenbourg, 2016), 129–153; Veljo Tadić, „Education and Cultural Transformation of Kosovo”, *Kosovo. Past and Present* (Belgrade: Review of International Affairs, 1989), 197–208; O. J. Schmitt, *Kosovo*, 238–243. Истовремено, свест о томе да им је ускраћено самоопредељење и чињеница да су се крајеви насељени Албанцима који су од почетка били најзаосталији и да су се развијали спорије од других стварали су незадовољство које је каналисано у националном смеру. Сузбијање израза тог незадовољства (које се испољавало на мноштво начина, од писања парола до стварања илегалних организација, тероризма и масовних насилних демонстрација) репресивним мерама је подстицало осећај националне солидарности пред угрожавањем од стране власти. Тако је, упркос слободном националном испољавању, осећај угрожености доприносио изградњи и јачању заједничког идентитета: јачање национализма, који се претварао у шовинизам, јачало је репресију, а репресија је онда даље јачала национализам, тј. национални идентитет осенчен аутоперцепцијом жртве. (Z. Janjetović, *Konfrontacija*, 240–269, 314–318, 381–394, 423–425, 441–447, 473–481, 524–542; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову* (Београд: САНУ, 1985), 245–256; I. Stroehle, *Aus den Ruinen*, 197–287, 322–343.) Сукоби током 1990-их ће том идентитету додати нове митске црте.

¹⁰⁷ V. Georgievitch, *Die Albanesen*, 92, 103, 162; N. Županič, *Altserbien*, 3, 6; Томо П. Ораовац, *Арбанашко питање и српско право*, (Београд: Прометеј, 1999) (оригинал 1913), 46.

¹⁰⁸ Занимљиво је да више српских аутора под страним утицајима, очигледно несвесних могућих импликација, Шиптарима приписује илирско, или илирско-трачко порекло [Balkanicus (Стојан Протић), *Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска* (Београд: Штампарија Доситеј Обрадовић, 1913), 6; N. Županič, *Altserbien*, 27, 38; Т. П. Ораовац, *Арбанашко питање*, 9, 42] Међутим, аргумент о албанској древности је добро дошао да се покаже како они за 2000 година нису остварили никакав цивилизацијски напредак.

државе.¹⁰⁹ Због недостатка знања и интересовања за просторно удаљеније Албанце, перспектива је сужавана само на њихов северни део. Тај део је био свакако битнији јер је у севернијим арбанашким крајевима становништво, арбанашко и црногорско, имало свест о делимичном заједничком пореклу, док су делови северне Албаније играли већу улогу и у српској средњовековној историји него што је био случај са јужним крајевима. Српски пропагандисти су користили ове неоспорне чињенице да историјским и етничким аргументима оправдају српске захтеве за изласком на Јадранско море преко северне Албаније након Првог балканског рата.¹¹⁰

С друге стране, захтеви за проширење Србије на простор Косова, Метохије и Македоније су правдани неоспорним присуством српског становништва, српских историјских традиција и споменика на тим просторима, али и тврдњама о томе да је шиптарско становништво тих крајева тек скорије датума и да се населило насиљем уз помоћ и благонаклоност османских власти. Из овога је произилазила друга теза (важна у доба кад су све заинтересоване стране грозничаво производиле статистике становништва које је требало да докажу оправданост сопствених територијалних претензија) по којој је велика већина Арбанаса на Косову и Метохији (или чак и у северној Албанији) у ствари српског порекла. По тој тези, Срби су под притиском Арбанаса мењали прво одећу (да би се визуелно прикрили), затим веру (да би се верски уклопили), а најзад и језик и национална осећања, створивши тако привид арбанашке већине на Косову и Метохији.¹¹¹ Било је то поједностављено виђење етничких и миграцијских процеса који су у стварности трајали много дуже него што су српски аутори представљали. Албански националисти су на овакве тврдње доста рано одговорили сопственим тврдњама о томе да су косовскометохијски Срби у ствари денационализовани Арбанаси које су српска држава и црква притиском „посрбили” (тј. прикрили под српским именима) током средњег века.¹¹² Ако би се и признало досељавање дела Ар-

¹⁰⁹ V. Georgievitch, *Die Albanesen*, 40–54, 92–93, 96–99, 103, 125, 130–133, 146, 167; N. Županič, *Altserbien*, 44–46, 49; Т. П. Ораовац, *Арбанашко питање*, 10; П. О., *Стара Србија и Арбанаси* (Београд: Штампарија Доситеј Обрадовић, 1904), 14, 23, 51; Balkanicus, *Албански проблем*, 12–18, 24, 44.

¹¹⁰ V. Georgievitch, *Die Albanesen*, 6, 11, 26–32, 158–162, 166; N. Županič, *Altserbien*, 9, 13, 24–25, 39–40, 47; Т. П. Ораовац, *Арбанашко питање*, 4–9, 12–25, 45, 54–72, 110–110; Спиридон Гопчевић, *Стара Србија и Македонија* (Београд: Парна штампарија Димитрија Димитријевића, 1890), 208–209.

¹¹¹ Т. Станковић, *Путне белешке*, 8, 17–20, 31, 43, 52, 55, 61, 101, 109, 124–126–132, 142, 149–150; С. Гопчевић, *Стара Србија*, 131–134, 195, 197–200, 206–207, 214–216, 223, 232; П. О., *Стара Србија*, 71; Т. П. Ораовац, *Арбанашко питање*, 35–41; Р. Т. Николић, „Ширење Арнаута у српске земље”, *Гласник Српског географског друштва*, 3–4, (1914), 1–6, 18 (1–18); Јован Хаџи-Васиљевић, *Муслимани наше крви у Јужној Србији*, (Београд: Св. Сава, 1924), 12–14, 18–19, 23–24, 29, 38–39, 65; V. Georgievitch, *Die Albanesen*, 160–161; N. Županič, *Altserbien*, 28–31.

¹¹² Албанска историографија после Другог светског рата је себи ставила у задатак да „научно” докаже ову тезу. На основу топономастике и антропониције покушава се доказати да су се под словенским именима у ствари крили Албанци, који су уз то живели у селима

банаса у те крајеве, оно је тумачено не као досељавање, него као „повратак” Арбанаса на просторе са којих су их Словени од 7. века потиснули.¹¹³ Обе ове супротстављене тезе још увек круже у научним и квазинаучним круговима, а њихова функција у политичкој пропаганди је очигледна. У српском случају, порицање постојања албанске нације је престало убрзо по настанку албанске државе: оно је постало беспредметно јер се остварење територијалних амбиција изјаловило, а врло јасне манифестације шиптарског национализма су је непобитно оспоравале.

са словенским именима – јер су наводно српске власти наметале словенска имена људима и насељима. (Уп. нпр. М. „Tërnavë, Albanians in the Feud (sic) of Dečan in the 30's of the 14th Century according to the Chrysobull of Dečan“, 227–246; Skender Gashi, „The Presence of the Albanian Ethnos (sic) in Kosova during the 13th-14th Centuries in the Light of the Serbian Church Sources“, 247–286; Rexhep Doçi, „The Pre-Islamic Anthroponymy of the Llapusha Region in the Light of Microtoponymy“, 305–325, све у: *The Albanians and their Territories*, (Tirana: 8 nëntori, 1985).

¹¹³ М. Edith Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle* (London: George Allen & Unwin Ltd, 1920), 82.